

AHMET BAYTURSINULI'NIN TİL QURAL İSİMLİ GRAMERİNDEKİ ÇATI KONUSUNUN ÇAĞDAŞ KAZAK GRAMERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

A COMPARISON THE SUBJECT OF THE VOICE IN THE VERB IN AHMET BAYTURSINULI'S GRAMMAR TİL QURAL AND CONTEMPORARY KAZAKH GRAMMARS

Onur BALCI * Öz

Kazak edebiyatının en önemli simalarından biri olan Ahmet Baytursinuli edebiyatçı kimliğinden ziyade âlim kimliğiyle tanınan bir şahsiyettir. Kazak edebiyatını tanıtan ilk eseri yazmış, Arap alfabesini Kazak Türkçesi fonetiğine uydurmuş, okullar için kitaplar yazmış ve Kazakçanın ilk grameri olan Til Qural'ı kaleme almıştır. Baytursinuli'nin yazdığı Til Qural Kazak Türkçesi dil bilgisi sahası için bir ilktir. O zamana kadar Nogay ve Rus gramer kaidelerine göre yetişen Kazak gençlerinin, Kazakçanın kurallarını bilmesi gerektiğini düşünen Baytursinuli bu eseri yazmıştır. Üç cilt olarak çıkan eser bugüne kadar defalarca basılmış, çağdaş Kazak gramerlerine kaynaklık etmiştir. Bugün çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde Baytursinuli'nin bu eserinde ürettiği terimler kullanılmaktadır. Baytursinuli, Til Qural'da neredeyse bütün gramer konularına değinmiştir. Bu konulardan biri de çatı meselesidir. Baytursinuli çatı terimini etis kelimesi karşılar ve geçişli, geçişsiz, işteş, dönüşlü, oldurgan, ettirgen, edilgen, işteş-oldurgan, tekrarlanma ve şiddetlenme olmak üzere toplam on çatıdan bahseder. Bu çatıları tanımlar ve bu çatılara dair örnekler verir. Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde de çatı meselesi ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu mesele işlenirken Til Qural'daki bazı çatılar bu kategoriye dâhil edilmemiştir. Ancak Til Qural'da olmayan bazı yeni terimler üzerinde durulmuş, konu daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bu çalışmada Baytursinuli'nin Til Qural isimli gramerindeki çatı bahsi çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri ile karşılaştırılacak, benzer ve farklı yönler gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Til Qural, filde çatı, dil bilgisi, çağdaş Kazak gramerleri

Keywords

Til Qural, voice in the verb, grammar, contemporary Kazakh grammars

Abstract

One of the most important figures of Kazakh literature is Ahmet Baytursinuli, he is known for his scientific life rather than literary one. He wrote the first work introducing Kazakh literature, adapting the Arabic alphabet to Kazakh phonetics, he also wrote books for schools and the first grammar of Kazakh, the Til Qural. Til Qural written by Baytursinuli is a first for the Kazakh grammar field. Baytursinuli thought that Kazakh youth, who had been raised according to Nogai and Russian grammatical rules until then. They should know the rules of Kazakh, for this reason wrote this work. His work was published in three volumes, and it has been printed many times until our

Başvuru/Submitted: 04/12/2021

Kabul/Accepted: 28/06/2022

days. It has been a source for modern Kazakh grammars. Today, the terms produced by Baytursinuli are used in contemporary Kazakh Turkish grammars. Ahmet Baytursinuli mentioned almost all grammatical issues in *Til Qural*. One of these issues is the voice issue. Baytursinuli meets the voice term with the term *etis*. It mentions a total of ten voices, including the transitive, intransitive, reciprocal voice, reflexive, ergative, causative voice, passive voice, reciprocal-ergative voice, recurrence voice, and intensification voice. Baytursinuli defines these voices and gives examples of these voices. Contemporary Kazakh grammars have also committed the voice issue in detail. This issue was being handled and some voices mentioned by Baytursinuli were not included in this category. However, some new terms that are not in *Til Qural* are emphasized and the subject is examined in more detail. In this study, the voice chapter in Ahmet Baytursinuli's grammar named *Til Qural* will be compared with contemporary Kazakh grammars similarities and different aspects are shown as well.

GİRİŞ

1. Ahmet Baytursınulı'nın Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Kazak edebiyatının, Kazak siyasi hayatının, Kazak matbuatının, Kazak Türkolojisinin, Kazak edebiyat biliminin en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Baytursınulı, bütün Türk dünyasını etkilemiş çok yönlü bir kişidir. Baytursınulı, Kazak Türkçesinin alfabetini düzenlemiş, edebiyat bilimi üzerine kitap kaleme almış, kendi dilinin gramerini o zamanın modern dilbilim yöntemlerini de kullanarak yazmış, kendi edebiyatına ürünler kazandırmış, reforme ettiği alfabe sayesinde halkın okumasına, ilim öğrenmesine hizmet etmiş önemli bir şahıstır.

Ahmet Baytursınulı, Kostanay vilayetinin Sarıtübek köyünde (Torğay ilçesinin Tosın nahiyesinin 5 numaralı köyünde) 1872 yılında dünyaya gelmiştir. *"Arşiv vesikalarına dayanırsak A. Baytursınulı'nın kendisinin doldurduğu 'Halk Eğitim Komiserliğinin Hizmet Belgesinde' 5 Eylül 1872 şeklinde yazılıdır."* (İsimakova, 2003, s. 5)¹. Babası Baytursın Şoşakulı, Ahmet Baytursınulı Torğay'daki iki sınıflık Rus-Kazak okulunda okurken cezaya çarptırılarak Sibiryaya sürülmüştür (Avezov, 2014, s. 65). 1891 yılında bu okulu bitirdikten sonra 1895 yılında Orenburg'daki öğretmen okulunu tamamlamış, 1896-1907 yılları arasında Aktöbe, Kostanay ve Karkaralı'da öğretmenlik yapmıştır (İsimakova, 2003, s. 6).

Baytursınulı, 1896'da Ombı'da (Omsk'ta) Akmola ve Semey okullarında müdürlük yapan Alektorov ile haberleşerek Omsk'a gelmiştir. Alektorov'un İlminskiy'in yolundan gittiğini anlamıştır. Ancak bu tanışmanın Baytursınov üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. İlk olarak Baytursınulı bu tanışmadan sonra Kazak halkının durumu üzerine etraflıca düşünmeye başlar. İkinci olarak da bu tanışma sonrasında Baytursınulı'nın fikirleri daha sağlam temellere oturur (Avezov, 2014, s. 66). Ahmet Baytursınulı, Omsk'tan sonra Karkaralı'ya gelir. Karkaralı'da çalışırken siyasetle ilgilenmeye başlar. Çarlık yönetiminin sömürgecilik siyasetine karşı yapılan ayaklanmaya katılır. Çarlık yönetimine gönderdiği bir dilekçe ile Kazak halkına sosyal eşitlik verilmesini, Kazak topraklarındaki eğitim öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesini ister. 1907 yılında kısa bir tutuklanmanın ardından salıverilir ancak 1909 yılında Alihan Bökeyhanov ve arkadaşlarının faaliyetlerine katılması sebep gösterilerek yeniden tutuklanır (Sızdıkova, 1990, s. 8). Sekiz aylık tutukluluk hâlinin ardından hapisneden çıkar. 1910'da Orenburg'a gelir. 1917'ye kadar burada kalır. Bu sırada Ufa'daki Kazak gençleriyle bir araya gelerek Kazak gazetesini çıkarmaya başlar (Koç vd., 2007, s. 467).

Baytursınulı, Orenburg'da da boş durmamış halkına hizmet etmek, sömürgecilik siyasetine karşı mücadele etmek, eğitim öğretim faaliyetleri gerçekleştirmek yolunda önemli adımlar atmıştır (Sızdıkova, 1990, s. 9). *"Çarlık rejimi yıkıldıktan sonra milli faaliyet ve hareketler güçlenmeye başladı. Baytursınov, Ekim Devriminin halklara özgürlük*

¹ Baytursınulı üzerine yapılan çalışmalarda müellifin doğum tarihi farklı şekillerde gösterilmiştir. Sızdıkova (1990, s. 6), Avezov (2014, s. 65), Koç vd. (2007, s. 466) ve Biray (1999, s. 10) yazarın doğum tarihini 1873 olarak kaydetmişlerdir.

getireceği ümidiyle bu ihtilali desteklemiştir. Bundan sonra millî faaliyetler çerçevesinde Çarlık idaresi altındaki milleti için kendi içinden başkan seçmek düşüncesiyle kongreler düzenlemiştir.” (Koç vd., 2007, s. 468). Halkı için daima çalışan Baytursınulı, kendisi gibi düşünen Kazak, Kırgız ve Tatar aydınları ile Alaş isminde bir parti kurar. Alaş Partisi Kazak millî siyasetinin en önemli sembollerinden biridir. “Ahmet Baytursınulı’nın, Alaş Partisi’nin yöneticilerinden biri olduğu, Kazak halkının bağımsız memleketi için verdiği siyasi mücadelede piştiği tarihî bir gerçektir. 1919’da Alaş’ın yöneticiliğine gelişiyile birlikte Kazak ihtilal komitesine üye olarak seçilmiştir. Yani Sovyet Hükümeti zamanında da önemli mevkilerde görevler almıştır.” (İsimakova, 2003, s. 7). Ahmet Baytursınov’un da kurulması için büyük çaba sarf ettiği Alaş’da Hükümeti 1920 yılında dağıtılmıştır (Koç vd., 2007, s. 468).

Baytursınulı, 1920’li yıllarda pek çok alanda çalışmıştır. Hem eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmiş hem de siyasi görevler almıştır.

“1922-1925 yılları arasında Kazakistan Halk Eğitim Komiserliğinin bünyesinde bulunan Bilim ve Edebiyat Komiserliğinin başkanı, Kazak Ülkesini Araştırma Topluluğunun kıdemli başkanı olmuştur. Sovyetlerin Tüm Rusya 7. ve 8. kongrelerine kadar Rusya Merkezî Yürütme Komitesi üyesi ve Sovyetlerin Kazakistan I. Kongresine kadar Kırgız Askeri Komiserliğinin üyesi olarak görev yapmıştır.” (Sızdıkova, 1990, s. 15).

Baytursınulı, 1920’li yılların başından itibaren hem memleket meseleleri ile hem de eğitim öğretim faaliyetleri ile ilgilenmiştir. 1921 ile 1928 arasında Orenburg’daki Kazak Halk Eğitim Enstitüsünde, 1926-1929 yılları arasında Taşkent’teki Kazak Pedagoji Enstitüsünde Kazak dili ve edebiyatı dersleri vermiş, 1928’de Millî Kazak Üniversitesinin açılması ile bu üniversitenin bünyesine girmiş ve Kazak dili ve edebiyatı profesörü olarak görev almıştır. Baytursınulı, 1 Haziran 1929’a kadar Kazak Pedagoji Enstitüsünde görev yapmıştır (Sızdıkova, 1990, s. 16).

1928 yılının sonbaharında uygulanmaya konan, halkın mal varlığına el koyma üzerinde şekillenen ve *Goloşçekinin Qızıl Kerveni* ‘Goloşçekin’in Kızıl Kervanı’ adıyla bilinen politika neticesinde Kazak toprakları yağmalanmaya başlamış, aydınlar ise bu duruma karşı çıkmıştır. Bu aydınlardan biri de Ahmet Baytursınulı’dır. Bu olaylar neticesinde Baytursınulı tutuklanmıştır. “Kendisi Arhangelks’e, hanımı ve kızı ise Tomsk’a gönderilir. Onun sosyal hizmeti, ilmî çalışmaları, şiirleri ve fikirleri yargılanır.” (Biray, 1999, s. 11). “M. Gorki’nin eşi E. P. Peşkova’nın ricasıyla Baytursınov’un Sibiry’a’daki mahkumiyetine son verildi. Bu yıllarda iş bulmasına, bilimsel faaliyetlere katılmasına ve fahri öğretmenlik yapmasına izin verilmemiştir. İzinsiz olarak Ruslara Kazakça öğretmek geçimini sağlamıştır.” (Koç vd. 2007, s. 469-470). Ancak yazarın bu özgürlüğü çok sürmemiştir. 8 Ekim 1937’de tutuklanmış, 8 Aralık 1937’de ise kurşuna dizilerek öldürülmüştür (Sızdıkova, 1990, s. 18).

Ömrünü halkına adayan bu büyük zatın suçsuz olduğuna, ölümünden 51 sene sonra 1988’de Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Yüksek Mahkemesi tarafından karar verilmiştir.

Ahmet Baytursınu'lu'nun 50. yaş günü münasebetiyle bir yazı kaleme alan, Kazak edebiyatının zirve şahsiyetlerinden biri olan Muhtar Avezov, bu yazısını Baytursınu'lu'yı özetleyen şu veciz cümleler ile bitirir:

"Ahan²- eserleri yanan canın ürünleri. Yaptığı işlerin meyvesi ise arkasından gelen gençler. Onun ardından Baytursınov mektebini takip edenler, bu mektebe giren genç nesiller, yeni gelişmekte olan Kazak edebiyatının öncüsü olarak Ahmet Baytursınov'u saymaktadır.

Kaleminden damlayan bal tıpkı ilaç gibidir. Bugün dahi Kazak evlatları ömrünün uzun, eserlerinin verimli olmasını dilemekten geri durmazlar." (Avezov, 2014, s. 69-70).

Baytursınu'lu Kazak millî alfabesinin hazırlanmasında öncü rol oynar. Kaleme aldığı *Ädebiyet Tanıtqış 'Edebiyat Bilgisi'* ile Kazak edebiyat teorisinin geliştirilmesinde öncü olmuş, *Til Qural 'Gramer Kitabı'* ile de ilk Kazak gramerini ortaya koymuştur. Aynı zamanda yazdığı edebî eserlerle 20. yüzyıl başındaki Kazak edebiyatının canlılık kazanmasında etkili olmuştur. *"A. Baytursunoğlu, sanatkâr, şâir, aktarmacı, gazeteci, yayıncı, dilci ve edebiyatçı gibi vasıflarıyla, Kazak halkını sosyal ve medenî bir uyanışa hazırlayan, onlara yol gösteren tanınmış bir Kazak âlimidir." (Biray, 1999, s. 12).*

1.2. Eserleri

Baytursınu'lu, kısa sayılabilecek hayatına çokça eser sığdıran velut müelliflerden biridir. Öyle ki Rabiyağa Sızdikova editörlüğünde kaleme alınan *Ulittñ Ulı Ustazı 'Halkın Büyük Üstadı'* isimli kitapta Baytursınu'lu tarafından kaleme alınan toplam 386 eser kronolojik olarak sıralanmıştır (Sızdikova, 2001, s. 210-244). Bu sıralamada yazarın makaleleri ve tercümeleleri ayrı ayrı eserler olarak ele alınmış, eserlerin farklı yıllardaki baskıları da listeye dâhil edilmiştir.

Ahmet Baytursınov'un iki şiir kitabı vardır. Bunlar *Qırıq Mısal* (Kırk Masal) ve *Masa* (Sivrisinek) isimli kitaplardır. *Qırıl Mısal*, 1909, 1913 ve 1922 yıllarında fasiküller halinde yayımlanmış bir eserdir. Eserde masal tarzında yazılmış şiirler bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda bu eserin Rus masalcı İ. A. Kırilov'un eserlerinden şiir tarzında yapılan çevirilerden oluştuğu belirtilmiştir (bk. Koç vd., 2007, s. 470; Tamir, 1998, s. 435). Bu durumla ilgili İsimakova şunları kaydetmektedir:

"Bu metinlerde Kırilov'dan çevrildi şeklinde bir açıklamaya rastlamadık. Bundan dolayı biz, masal tarzında yazılan eserlerin o türü kaleme alan yazarın kendi eseri olarak değerlendirildiği edebiyat teorisi uzmanları tarafından kanıtlandığı için, bu durumun bilim âlemine yerleşmiş, su götürmeyen bir konu olduğunun A. Baytursınu'lu tarafından bilindiğini düşünüyoruz.

Doğu edebiyatının eski dönemlerdeki örneklerinden olan masal türünün bütün halkların ortak hazinesi olarak değerlendirildiği bilinir. Folklor uzmanlarının bu anlamda Kazak masallarının gelişimini inceledikleri bellidir.

² Ahmet Baytursınu'lu'nun isminin saygı ve sevgi bildiren bir şekilde kısaltılması.

Ancak, Kazak ozan ve yazarlarının masal türünde eser ortaya çıkarmalarında İ. A. Kırilov'un eserlerinin etkisinin olduğunu da kabul etmek zorundayız." (İsimakova, 2003, s. 14).

Masa (Sivrisinek) 1910 yılında Orenburg'da yayımlanır. Yazarın kitap adı olarak seçtiği *Masa* bir metafordur. Şair, halkı uyandırmayı amaçlamaktadır. Bu eserde yazarın kendi şiirlerinin yanında bazı Rus ve Avrupalı şairlerden yaptığı tercümeleler de bulunmaktadır (İsimakova, 2003, s. 17).

Yukarıdaki eserlerin dışında Ahmet Baytursınulı'nın ilmî eserleri de bulunmaktadır. Bu eserler, Baytursınulı'nın bilimsel kimliğini ortaya koymasından son derece önemlidir. Bu eserleri şu şekilde göstermek mümkündür:

1. *Oquw Quralı* 'Okuma Kitabı' (1912): Eser Kazak Türkçesinin ilk alfabe ve imla kitabıdır.

2. *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı Birinci Yıllık' (1914): Ses ve şekil bilgisi konularının işlendiği gramerdir.

3. *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı İkinci Yıllık', (1915): Şekil bilgisi konularının işlendiği gramerdir.

4. *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Dil Bilgisi Kitabı, Cümle Sistemi ve Türleri, (1916): Eserde genel olarak Kazak Türkçesinin söz dizimi bahisleri anlatılmıştır.

5. *Bayanşı* 'Açıklayıcı' (1920): Öğretim metodolojini içeren kitap 'Kazak öğretmenler için' notu ile yayımlanmıştır.

6. *Er Sayın* 'Er Sayın' (1923): Yazar tarafından derlenen aynı isimli destan.

7. *Älippe Astarı* 'Alfabe Astarı' (1924): *Oquw Kuralı* isimli kitabın öğrenciler için hazırlanan biçimi.

8. *Sawat Aşqış* 'Okuma Yazma Öğreticisi' (1924): Eser, ses yöntemi ile düzenlenmiş Kazakça alfabeyi içermektedir. Yetişkinler için hazırlanmıştır.

9. *23 Joqtaw* '23 Ağıt' (1926): İçinde halk arasından derlenen 23 ağıt bulunmaktadır.

10. *Oquw Quralı* 'Okuma Kitabı' (1926): Eser 3. ve 4. sınıflarda okutulmak üzere T. Şononov ile birlikte hazırlanmıştır.

11. *Ädebiyet Tanıtqış* 'Edebiyat Bilgisi' (1926): Kazak edebiyatına dair bilgiler veren bir eserdir.

12. *Älip-biy* 'Alfabe' (1926): Baytursınulı tarafından düzenlenen alfabeyi içermektedir.

13. *Til Jumsar 1- Bölüm* 'Uygulamalı Gramer 1. Bölüm' (1928).

14. *Til Jumsar 2- bölüm* 'Uygulamalı Gramer 2. Bölüm' (1929). (Tamir, 1998, s. 435-436; Koç vd., 2007, s. 472; İsimakova, 2003, s. 19-20; Sızdıkova (ed.), 2001, s. 210-244).

Görüldüğü üzere Ahmet Baytursınulı edebî eserlerden ziyade bilimsel eserler ortaya koymuştur. Arap alfabesini Kazak Türkçesinin imlasına uydurmuş, Kazak edebiyatını derli toplu şekilde bir kitapta işlemiş, öğrenciler için okul kitapları kaleme almış, bu kitapların öğretmenler için olanlarını da ayrıca hazırlamıştır. Baytursınulı'nın eserleri defalarca farklı şehirlerde basılmıştır.

2. Til Qural (Gramer Kitabı)

Til Qural, Ahmet Baytursınulı tarafından kaleme alınan üç kitaptan müteşekkil bir dil bilgisi kitabıdır. Baytursınulı, üç kitabı da farklı konulara hasrederek Kazak Türkçesinin gramerini ilk defa yazan isim olmuştur.

Baytursınulı, birinci kitaba yazdığı *Söz Bası* 'Söz Başı' bölümünde genel olarak insan dilini, dillerin mahiyetini anlattıktan sonra kitabı yazma amacını şu şekilde dile getirmiştir:

"Halkların yaşantısında, yürüdüğü yolda, huylarında nasıl farklılıklar var ise dillerinde de öyle farklılıklar vardır. Gençliğinde Rusça veya Nogayca okuyan kardeşlerimiz sözün sistemini, mantığını doğrudan Kazakça düşünerek yazamıyor. Yazsa da zorlukla yazıyor. Çünkü gençliğinde Kazakça yazmayı alışkanlık edinmemiş. Rusça okuyanlar Rus dilinin sistemine göre, Nogayca okuyanlar ise Nogay dilinin sistemine göre yazmayı öğrenmişler. Kazakça sözcükleri alarak Rusçanın veya Nogaycanın sistemine yerleştirdince ortaya çıkan şey hakiki bir Kazakça olmaz. Böylece geride kalmamak için her vatan evladını önce kendi dilinde okutmak, onlara kendi dilinde yazmayı çizmeyi öğretmek, kendi dilinin sistemini göstermek gerekir. Çocuklar bunlara tamamen alıştıktan sonra onlara başka diller okutulabilir. Biz de eğer dilimizin bozulmadan korunmasını istiyorsak başkaları gibi öncelikle kendi dilimizde okutup sonra başka dilleri okutmak zorundayız. Kazakların ilkokullarında başka derslerle birlikte Kazak dilinin söz dizimi, biçim bilgisi de öğretilmeli. Üç yıllık ilkokullara uygun olarak Kazak dilinin söz dizimini, şekil bilgisini bölerek çocuklara okutmak uygundur. Bu düşünceyle biz de Til Qural isimli kitapları çıkarmaktayız." (Baytursınulı, 2005, s. 30).

Til Qural Kazakça için bir ilktir. Bu tabirin yabancı karşılanabileceğinin bilincinde olan yazar konu ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır:

"Til Qural ismi ne kadar yabancı ise içeriği de ilk aşamada o kadar yabancı görünür. Çünkü bu, Kazaklarda daha önce olmayan bir şeydir. Halk arasında daha önce olmayan bir şey yabancı sayılır, yadırganır. Arapça veya Rusça söz dizimi ve şekil bilgisi öğrenenler için yabancı görünmekle birlikte anlaşılabilir değildir. Arap ve Rus söz dizimi ve şekil bilgisinde okutulan hususlar bunda da vardır. Farkı şudur: Onlarda Arapça veya Rusça anlatılan isimler bunda Kazakça anlatıldı. Bu nedenle okunan aynıdır sadece adı farklıdır." (Baytursınulı, 2005, s. 30-31).

Eserin ilk cildi *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı, Birinci Yıllık' ismini taşımaktadır. 1914'te Orenburg'ta basılan eser düzeltmeler ve eklemeler ile 1927'ye kadar 7 baskı yapmıştır. Bu kitapta genel olarak işlenen konular şunlardır: Sözce ve cümle farkı, cümle ve kelime farkı, kelime ve hece farkı, dil seslerinin tasnifi, ünlüler, ünsüzler, yarı ünlüler, yapım ekleri, imla kuralları, yapısı bakımından kelimeler, sözcük türleri. Eserin en sonunda öğretmenler için açıklama bölümü bulunmaktadır.

Eserin ikinci cildi *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı İkinci Yıllık' ismini taşımaktadır. Kitap, 1915'te Orenburg'da basılmıştır. 1927'ye kadar 6 baskı yapmıştır. Bu kitapta birinci ciltten farklı olarak şekil bilgisi

konularına ağırlık verilmiştir. Eserde işlenen konular şunlardır: İsim, iyelik ekleri, hâl ekleri, isimden türeyen isimler, Kazak Türkçesinin ekleşme sistemi, farklı sözcük türlerine ilgi ve iyelik eklerinin eklenme biçimleri, çatı, çatı türleri, bildirme ve tasarlama kipleri, bu kiplerin şahıslara göre çekimi, sıfat-fiil ekleri, fiillerden türeyen kelimeler, zarf, edat ve ünlem. Eserde daha çok eklerin örnekleri üzerinde durulduğunu söylemek gerekir.

Eserin üçüncü cildi *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Dil Bilgisi Kitabı, Cümle Sistemi ve Türleri' isimlidir. Eser 1916'dan 1927'ye kadar 6 defa basılmıştır. Eserde işlenen konular şunlardır: Cümlenin tanımı, cümlenin öğeleri, özne, yüklem, çoğul özne, fiil öbeklerinden kurulan yüklem, cümlenin türleri, nesne, dolaylı tümleş, zarf tümleş, basit ve birleşik cümle, ara sözler, ünlemler, cümlenin öğelerini bulmak için gerekli bilgiler, cümlelerde kısaltma, noktalama işaretleri.

Baytursınulı, *Til Qural*'da terim meselesine çok büyük önem atfetmiştir. Kullandığı terimleri bizzat kendi üretmiştir. Terimler, Baytursınulı'nın ana dilinden beslenerek üretilen terimlerdir. Bugün dahi Kazak Türkçesi gramerleri bu terimleri kullanmaktadır. "O sadece dil bilimi sahasında değil edebiyat bilimi sahasında da pek çok terim üretmiştir. Bunlar son derece uygun ve yerleşmeye uygun isimlerdir. Bu nedenle bunlar bugüne kadar kullanılmamıştır. Hatta unutulmuş bazı terimler yeniden kullanılmaya başlamaktadır." (Sızdık, 2005: 21).

Til Qural, Baytursınulı'nın da dediği gibi bir ilktir. Her ilkte olduğu gibi bazı sıkıntıların olduğunu da kabul etmek gerekir. Örneğin Baytursınulı tarafından ortaya konan bazı gramer meseleleri çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde işlenmez.

Til Qural, Kazak Türkçesi grameri için son derece büyük bir öneme sahiptir. Sızdıkova, *Til Qural*'ı şu şekilde değerlendirmektedir:

"*Til Qural*, ilkokul kitabı olmasına ilkokulda 4-5 yıl okuyan öğrenciler için yazılmış olmasına rağmen Kazak dilinin ses bilgisini, dil bilimsel kuruluşunu analiz etmiş, sistemleştirmiş ve tanıtmıştır. Kazak dilindeki öncü ilmî eserlerin başı olmuştur. Bu kitaplar, Kazak dil bilimi adındaki bilimsel sahanın ana dilimizdeki ilk ve en güzel girişimleridir. Çünkü Kazak dilinin ses sisteminin tasnifinde de, sözcük türlerinin tasnifinde de sözcük yapılarının gösterilmesinde de sözcüklerin ilgi eki ve iyelik eki alışı düzeninde de cümle türlerinin tasnifinde de bugüne kadar A. Baytursınulı'nın belirtilen kitaplarının esas alınması devam etmektedir. Dilin bütün kategorilerinden başlayarak bütün terimlerine kadar bugünkü okul gramerlerinde A. Baytursınulı'nın eserlerinin izini görmek mümkündür." (Sızdık, 2005, s. 20).

3. Çatı Kavramı ve *Til Qural*'da Çatı

Genel olarak yüklem durumundaki fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisini belirleyen dil bilimsel kavram olarak tanımlanabilecek olan çatı, Türk dil bilgisinde üzerinde oldukça fazla durulan konulardan biridir. Türkiye Türkçesinde çatı üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi veya fiilin sadece özne ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Bilgegil (2009, s. 266) çatı bahsinde "Asıl maddenin özneye ve nesneye göre durumu çatıyı teşkil etmektedir." cümlesiyle görüşünü ortaya koyarken Korkmaz (1996, s. 159)

çatı kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Çatı, fiil kök ve gövdesinin sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir.” Ergin, çatı konusunu ayrı bir kategori olarak işlememiştir. Ancak gerek fiilden fiil yapım eklerinde gerekse “Geçişli fiiller, geçişsiz fiiller” bahsinde anlattıklarından (2005, s. 282) Ergin’in de çatı kavramını fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi şeklinde değerlendirdiğini söylemek mümkündür. N. Atabay, İ. Kutluk ve S. Özel de çatıyı fiilin özne ve nesne ilişkisi bağlamında değerlendirmiş ve “Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçime çatı adını veriyoruz.” şeklinde tanımlamışlardır (Atabay vd., 2003, s. 189). Ediskun (1999, s. 2019) da çatıyı fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirmiştir. Delice (2008, s. 76), çatının özne ve nesne dışındaki diğer tamlayıcılarla da alakalı olduğunu ifade etmiş ve çatıyı “Yüklem olan kılış fiili gövdesinde var olan anlam ve üzerine aldığı ek vasıtasıyla yüklemi tamamlayan öğelerin hangisinin bulunacağına, hangisinin bulunmayacağına ve bulunacaksa nasıl bulunacağına işaret edebilir. Bu işaret ediş, çatı terimiyle ifade edilir.” şeklinde tanımlamıştır. Delice, diğer gramerlerde olmayan zarfsama çatısı ve yerseme çatısı tabirlerini de kullanmaktadır (2008, s. 77). Çatının, fiilin özne ve nesne dışında diğer unsurları ile de ilişkili olduğunu ifade eden bir diğer araştırmacı Funda Kara’dır. Kara (2016, s. 1205) çatıyı “Çatı kavramı; fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin (kimi kez zamirlerin yardımıyla) cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.” şeklinde tanımlayarak cümlede özne ve nesne dışındaki unsurları da çatı kavramının içine dâhil etmiştir.

Yukarıdaki görüşler çatının fiilin özne ve nesne ilişkisi bağlamında değerlendirildiği görüşlerdir. Bu görüşlerin dışında çatının yalnızca fiilin özne ile olan ilişkisi olarak değerlendirildiği görüşler de söz konusudur. Banguoğlu (2004, s. 411) çatı bahsini şu şekilde izah etmektedir:

“Kimse, sözcüğünde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler olarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir: Bekçi döv-dü, Bekçi döv-ül-dü, Bekçi döv-me-di v.b. Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş (aspekt) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz.”

Berke Vardar da bu görüştedir. Vardar, çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: “Öznenin eylemi yapmasına, eylemin etkisi altında kalmasına ya da belli biçimde onunla ilgili olmasına göre eylemin sunduğu durum; buna ilişkin dilbilgisi ulamı.” (2002, s. 58).

Görüldüğü gibi farklı görüşler de olsa çatı konusu genellikle fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir.

Kazak Türkçesinin ilk gramer kitabı olan *Til Qural*'da çatı meselesi derli toplu olarak işlenmiştir. Çatı tabiri Ahmet Baytursınulı tarafından üretilen ve bugünkü gramerlerde de kullanılan *etis* kelimesi ile karşılanmıştır. Ahmet Baytursınulı, Türkiye

Türkçesi gramerlerinde olduğu gibi öznesine veya nesnesine göre bir ayırım yapmadan ve tanım vermeden on çeşit çatıdan bahseder. Bu kategoriler şunlardır:

“1. Geçişli çatı (*Sabaqtı etis*), 2. Geçişsiz çatı (*Salt etis*), 3. İşteş çatı (*Ortaq etis*), 4. Dönüslü çatı (*Özdik etis*), 5. Oldurgan çatı (*Özgelik etis*), 6. Ettirgen çatı (*Bedeldi etis*), 7. Edilgen çatı (*Iriqsız etis*), 8. İşteş-oldurgan çatı (*Şağıs etis*), 9. Tekrarlama çatısı (*Dürkindi etis*), 10. Şiddetlenme çatısı (*Ösinği etis*).” (Baytursınulı, 2005: 149).

Her ne kadar yazar çatıları öznesine ve nesnesine göre ayırmamışsa da yaptığı açıklamalardan yazarın çatı bahsini özne ve nesneye göre değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Bu ibarelerin ardından Baytursınulı gösterdiği on çatı kategorisini teker teker açıklamakta ve bu kategorilere dair örnekler vermektedir. Yazarın konu ile ilgili açıklamaları ve örnekleri şu şekildedir³:

“Yapılan işten bir varlık etkilenirse ona geçişli çatı deriz. Örneğin *xat jazdım* ‘mektup yazdım’, *şöp şaptım* ‘ot kestim’, *qarmaq saldım* ‘olta attım’ derken *jazdım*, *şaptım*, *saldım* işlerdir.

Xat jazdım ‘mektup yazdım’ derken *yazma* işinden mektup etkilenir, *şöp şaptım* ‘ot kestim’ derken *kesme* işinden ot etkilenir, *qarmaq saldım* ‘olta attım’ derken de *atma* işinden *olta* etkilenir. *Jazdım*, *şaptım*, *saldım* gibi nesnelere etkilediği işi gösteren sözleri geçişli çatı olarak adlandırırız.

Gerçekleşen işten etkilenen, ona bağlanan hiçbir şey olmazsa ona geçişsiz çatı deriz. Örneğin: *men jürmin* ‘ben yürürüm’, *sen tursıñ* ‘sen kalkarsın’, *ol otır* ‘o oturur’. *Benim yürümenden, senin kalkmandan, onun oturmasından* etkilenen hiçbir şey yok.

Erjan küldi ‘Ercan güldü’, *Nurman juladı* ‘Nurman ağladı’, *Birman jügirdi* ‘Birman koştu’. *Erjan’ın gülmesinden, Nurman’ın ağlamasından, Birman’ın koşmasından* etkilenen hiçbir şey yok.

Jürmin, *tursıñ*, *otır*, *küldi*, *jıladı*, *jügirdi* gibi nesnesiz işleri karşılayan fiilleri geçişsiz çatı olarak adlandırırız.

İşi tek başına yapmazsa işteş çatı denir. Örneğin: *bala jarıstı* ‘çocuk yarıştı’, *jaw soğıstı* ‘düşman savaştı’, *baluwan küresti* ‘pehlivan güreşti’.

Çocuk tek başına yarışamaz, birisi ile yarışır; düşman kendi kendine savaşmaz, başkası ile savaşır; pehlivan kendi kendine güreşmez, birisi ile güreşir. Bu şekilde tek başına yapılmayan, iki taraflı olarak yapılan işleri anlatan sözlere işteş çatı deriz.

Başkası tarafından gerçekleştirilecek işi kendi kendine gerçekleştirirse buna dönüslü çatı deriz. Örneğin: *men juwindım* ‘ben yıkandım’, *sen tarandıñ* ‘sen tarandın’, *ol maqtandı* ‘o övündü’.

³ Tarafımızdan çevrilen bu kısımlarda Ahmet Baytursınulı tarafından öğrencilere yönelik olarak verilen “Kıraat Kitabı’ndan bir makale olarak ondaki edilgen çatılı fiilleri gösteriniz.” şeklindeki ödevler aktarılmamıştır.

Juwıdım 'yıkadım' dese başkasını yıkamış olur, juwındım 'yıkandım' denilince kendisini yıkamış olur yani işi başkası için değil kendisi için yapmış olur. Taradım 'taradım' dese başkasını taramış olur. Tarandım 'tarandım' dediğinde işi başkasına değil kendisine yapmış olur. Maqtadı 'övdü' derse başkasını övmüş olur. Maqtandı 'övündü' dediğinde başkasını değil kendisini övmüş olur.

Juwındım, tarandım, maqtandı gibi başkasına yapılacak işleri kendisine yapmayı ifade eden kelimeleri dönüşlü çatı olarak adlandırırız.

Başkasının işine sebep olmaya oldurgan çatı deriz. Örneğin: attı jürgizdi 'atı yürüttü', qoydı örgizdi 'koyunu otlattı', tüyeni turğızdı 'deveyi kaldırdı' derken atın yürümesine, koyunun otlamasına, devenin kalkmasına sebep olma işi gösterilir. Onlar kendileri yapsa at jürdi 'at yürüdü', qoy ördi 'koyun otladı', tüye turdı 'deve kalktı' olur idi.

Jürgizdim, örgizdim, turğızdım gibi birinin işine sebep olmayı gösteren sözlere oldurgan çatı deriz.

İşi birisi aracılığıyla yapmaya ettirgen çatı deriz. Örneğin xat jazdırdı 'mektup yazdırdı', öleñ ayttırdı 'şiiir söyletti' üy saldırdı 'ev yaptırdı', kitap aldırdı 'kitap aldırdı' deriz. Jazdırdı, ayttırdı, saldırdı, aldırdı dediğimizde hepsi de biri aracılığıyla yapılan iştir. Bu nedenle bu çatıya ettirgen çatı deriz.

Gerçekleştirme iradesinin başkasında olduğu işi adlandırırken edilgen çatı deriz. Örneğin at jegildi 'at koşuldu', qoyan quwıldı 'tavşan kovalandı', qozı soyıldı 'kuzu kesildi' denildiğinde at, kendi iradesi dışında koşuluyor, tavşan kendi iradesi dışında kovalanıyor, kuzu kendi iradesi dışında kesiliyor.

Jegildi, quwıldı, soyıldı gibi sözleri edilgen çatı olarak adlandırırız.

Ortak bir işin yapılmasında sebep olunmasına işteş-oldurgan çatı deriz. Örneğin balaları kürestirdim 'çocukları güreştirdim', eldi tabıstırdım 'halkı buluşturdum', eki jağın soğıstırdım 'iki tarafını savaştırdım'.

Kürestirdim derken güreşmelerine ben sebep oldum, tabıstırdım derken buluşmalarına ben sebep oldum, soğıstırdım derken savaşmalarına ben sebep oldum. Kürestirdim, tabıstırdım, soğıstırdım gibi sözleri işteş-oldurgan çatı olarak adlandırırız.

Tekrar tekrar gerçekleştirilen işi tekrarlama çatısı olarak adlandırırız. Örneğin xat jazğıladım 'birkaç defa mektup yazdım' multıq atqıladım 'birkaç defa tüfek attım', qolınan julqıladım 'elini silkeledim'. Jazğıladım, atqıladım, julqıladım fiilleri işin bir kez değil birkaç kez yapıldığı göstermektedir. Jazğıladım, atqıladım, julqıladım gibi fiilleri tekrarlama çatısı olarak adlandırırız.

Şiddetlenen işi anlatan çatıya şiddetlenme çatısı adı veririz. Örneğin at jürinķiredi 'at yavaşça hızlanarak yürüdü', suw tasınqıradı 'su şiddetlenerek taşıtı', bala uyıqtañqıradı 'çocuk ağır ağır uyudu'. Jürinķiredi derken yürümenin şiddetlendiği görülür, tasınqıradı derken taşkınım şiddetlendiği anlaşılır, uyıqtañqıradı derken uykunun ilerlediği görülür. Jürinķiredi, tasınqıradı, uyıqtañqıradı gibi fiilleri şiddetlenme çatısı olarak adlandırırız. (2005, s. 149-152).

Görüldüğü üzere *Til Qural'* da ele alınan çatılar, ilk olmasına rağmen, son derece oturaklı bir şekilde işlenmiş, incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Baytursınulı'nın verdiği tüm örnekler anlattıkları ile birebir örtüşmektedir. Ancak yine de üzerinde durulması gereken bazı noktalar vardır. Örneğin Baytursınulı karşılıklı yapılan geçişli fiillerin çatısı için işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*) tabirini kullanmaktadır. Bu çatı kategorisinden Türkiye Türkçesi gramerlerinde de bahsedilmiştir. Gencan, *dövüştür-*, *paylaştır-*, *güzelleştir-* gibi fiillerin çatısı için katmerli çatı tabirini kullanmaktadır (1971, s. 286). Atabay vd. (2003, s. 195) ise *görüştürül-*, *tanıştırıl-*, *yaptırıl-*, *araştırıl-* gibi eylemler için *çok çatılı eylem* tabirinin kullanılacağını ifade etmektedir. Bilal Yücel (2011, s. 281), Türkçede çatı konusunu işlediği bildirisinde gerek katmerli çatı tabirini gerekse çok çatı tabirini *Çatı Kategorisi İçinde Gereksiz Terimler* başlığında değerlendirmiştir. Hacı Ömer Karpuz, çatı isimleri için yeni öneriler sunduğu bildirisinde **dayaştır-* fiili için **ediştirgen* terimini önermiştir (2007, s. 653) Baytursınulı tarafından verilen örnekler de bu terim ile uyusmaktadır.

Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösiniki etis*) olarak gösterdiği yapılarda kullanılan ekler esasen fiilin içindeki zaman anlamını yani kılınışı etkileyen eklerdir (Balci, 2015, s. 21-26). Bu nedenle bu ekler çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde kılınış kategorisinde (*amaldıñ ötüw sıypatı kategoriyası*) değerlendirilir.

4. Çağdaş Kazak Türkçesi Gramerlerinde Çatı

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri çatı terimini Baytursınulı'nın ilk defa kullandığı *etis* terimi ile karşılar ve işlerler. Bu konunun Kazak Türkçesi gramerlerindeki durumu şu şekildedir:

Kazak Türkçesinin *Qazirgi Qazaq Tili 'Çağdaş Kazak Dili'* adıyla muteber bir gramerini yazan İsayev, çatı terimini şu şekilde açıklamaktadır: “Çatı, fiilin özel bir kategorisidir. Genel olarak fiilin, iş hareketin özne ve nesne (anlam bilimsel ve söz dizimsel vasfı) ile olan çeşitli ilişkisini bildirir. Belirli ekler yardımıyla yapılan fiil kategorisi çatı olarak adlandırılır.” (2007, s. 270). İsayev, bu tanımdan sonra çatı eklerinin yapım eki olup olmadığını tartışarak bu eklerin yapım eki olmadığı sonucuna varmış, diğer gramerlerde çatı konusunun işlenişinde bir birliğin olmadığını ifade etmiştir (2007, s. 271-274). Yazar, Baytursınulı'nın çatı kategorisinde bahsetmediği ancak diğer gramerlerde mevcut olan etken çatının (*negizgi etis*) esasen bir çatı kategorisi olmadığını, bu kategorinin fiillerin anlamsal özelliklerinden kaynakladığını belirtmiştir (2007, s. 275).

Bu açıklamaların ardından İsayev, dönüşlü çatıyı şu şekilde tanımlar:

“Dönüşlü çatı (*özdik etis*) iş ve hareketin gerçekleştiricisine (*sahibine*) yönelmesiyle, geçişli fiile *-ın, -in, -n* eklerinin eklenmesi ile yapılır. *kiy-'giy-' – kiy-in-di 'giyindi', tazala- 'temizle-' – tazala-n-di 'temizlendi', kör- 'gör-' (därigerge- doktora) – kör-in-di 'göründü', şeş- 'soy-' – şeş-in-di 'soyundu', tara- 'tara-' – tara-n-di 'tarandı', sura- 'iste-' sura-n-di 'istendi', sürt- 'kurula-' sürt-in-di 'kurulandı' vb. Bu örneklerden anlaşılacak şudur: İlk olarak fiil, iş hareket için sahibi olan özneye yönelir. Böylece özne aynı zamanda nesne olarak da görev yapar.” (2007, s. 276).*

İsayev, dönüşlü çatının ardından edilgen çatıyı ele almaktadır. Yazarın konu ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Edilgen çatı (ırıqsız etis) iş ve hareketin kendi kendine gerçekleştiği anlamının yüklendiği çatıdır. Fiilin, iş ve hareketin belirtisiz nesnesi onun dil bilgisel öznesi olur. Sadece geçişli fiillere –il, -il, -l ekleri; kök veya gövdede l sesi var ise –ın, –in, –n eklerinin eklenmesi aracılığıyla yapılan çatı türüdür. Örneğin kitap okı-l-dı ‘kitap okundu’, üy tazala-n-dı ‘ev temizlendi’, astıq jıyna-l-dı ‘mahsul toplandı’, söz söyle-n-di ‘söz söylendi’, xat jazıldı ‘mektup yazıldı’ vb. Okuma eyleminin, iş hareketinin belirtisiz nesnesi kitap, temizleme işinin belirtisiz nesnesi ev, toplanma işinin belirtisiz nesnesi mahsul, söylemenin belirtisiz nesnesi söz, yazmanın belirtisiz nesnesi mektuptur. Edilgen çatı (-l, -il, -il) ekinin eklenmesi ile ilk olarak okumak, temizlemek, toplamak, söylemek, yazmak iş ve hareketleri kendiliğinden oluyormuş gibi gösterilir. Belirtisiz nesnelere bu cümlelerde dil bilgisel olarak özne hizmetini yerine getirir. Bununla birlikte ikinci olarak edilgen çatı yapısındaki fiiller geçişsiz fiil olur. Yani edilgen çatı ekleri geçişli fiile eklenerek onu geçişsiz fiile dönüştürür.” (2007, s. 277).

İsayev, bu tanımların ve açıklamaların ardından ettirgen çatıyı açıklar.

“Ettirgen çatı (özgelik etis) fiil, iş ve hareketin doğrudan öznenin kendisi aracılığıyla değil ikinci bir özne (ikinci özne fiili, iş ve hareketi doğrudan gerçekleştiren, ortaya çıkaran özne, agens ‘yapıcı/ yapan özne’ olarak adlandırılır.) aracılığıyla gerçekleştiğini, ortaya çıktığını bildiren, geçişli fiillerden (bazen de fiillerden değil) belirli ekler aracılığıyla yapılan çatı kategorisi şeklinde tanımlanır.” (2007, s. 278).

İsayev, ettirgen çatılı fiillerde iki özne olduğunu ifade eder. Bu öznelerden yapan öznenin bazen cümlede olmadığını belirtir. İsayev, Baytursınulı tarafından oldurgan çatı terimini karşılamak için kullanılan *özgelik etis* tabirini ettirgen çatı için kullanır. Çünkü İsayev ettirgen ve oldurgan çatıyı aynı kavram olarak değerlendirir:

“Örneğin bala şamdı söndirdi ‘çocuk mumu söndürdü’ cümlesinde söndürmek eyleminin öznesi de doğrudan o eylemi gerçekleştiren de aynı kişi, o çocuk. Ancak fiilin kök halindeki yani geçişsiz fiil şeklindeki gramatikal özne şam ‘mum’ (şam söndi) orada nesneye dönüşmüştür. Şamdı söndirdi ‘mumu söndürdü’ ancak mum kendi kendine sönmeyi. Böylece ettirgen çatı eki geçişsiz fiile eklendiğinde geçişsiz fiilden doğrudan ettirgen çatılı fiil türetmez. Sadece geçişsiz fiili geçişli fiile dönüştürür.” (2017, s. 279).

Yazar, işteş çatıyı şu şekilde açıklamaktadır: *“İşteş çatı (ortağ etis) iş ve hareketin bir değil birden fazla özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. –ıs, –is, –s eki ile yapılır.” (2017, s. 281).*

Görüldüğü üzere İsayev sadece dört çatı türünden bahseder. Baytursınulı’nın bahsettiği geçişli çatı (*sabaqtı etis*), geçişsiz çatı (*salt etis*), ettirgen çatı (*bedeldi btis*), işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*), tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösınkı etis*) konularından bahsetmez. Yazar, fiilin geçişliliğini ve geçişsizliğini ise, Kazak Türkçesi gramerlerinde görülen genel temayül gibi, ayrı bir kategoride işlemiştir (2007, s. 265-270).

Bir başka Kazak gramercisi Nurjamal Oralbay, çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır:

“Çatı iş hareketin özne ile ve nesne ile ilişkisini bildiren geçişsiz, geçişli fiil türeten bir fiil kategorisidir. Başka türlü ifade etmek gerekirse çatı, geçişsiz ve geçişli fiiller türetir. Dilde geçişsiz ve geçişli olmak üzere ikiye ayrılan fiillerin anlamını değiştirerek çatı, geçişsiz fiilden geçişli fiil türetir. Aynı şekilde geçişli fiilden geçişsiz fiil türetir.” (2007, s. 206).

Yazar, çatı kategorisinin tasnifine dair şunları ifade etmektedir:

“Çatı eklerinin ve onların anlamlarının çeşitliliği ile alakalı olduğu için dilde çatının dört türü vardır. Bunlar 1. Dönüslü çatı (özdik etis), 2. Ettirgen çatı (özgelik etis), 3. Edilgen çatı (ırqsız etis), 4. İşteş çatı (ortağ etis). Bilim dünyasında bunlardan başka bir de etken çatıdan (negizgi etis) bahsedilmektedir. Bu durum, bu çatı türünü inceleyen âlim A. Kaldıbayeva'nın çalışmaları ile başlamış, morfoloji ders kitaplarına da girmiştir. Ancak etken çatının belirli bir göstergesi, kendine has bir manası da yoktur. O sadece kök durumundaki fiildir. Bu nedenle etken çatıyı çatının bir türü olarak saymak doğru değildir. Çünkü çatının her türünün kendi anlamı ve kendi göstergesi bulunmaktadır. Etken çatıda bu temel iz yoktur.” (2007, s. 208)

Oralbay, İsayev'in aksine çatı eklerini yapım ekleri olarak kabul etmektedir. (2007, s. 208)

Yazar, çatı bahsinin tasnifini iki temel üzerine oturarak yapmaktadır: 1. Geçişsiz fiil türeten çatılar, 2. Geçişli fiil türeten çatılar (2007, s. 209) Yazara göre geçişsiz fiil türeten çatılar dönüslü ve edilgen çatılardır.

“Dönüslü çatı (özdik etis) özne ile alakalı hareketi bildiren, sözlüksel anlamı ile geçişsiz fiil türeten çatı türüdür. Dönüslü çatıda eylemi gerçekleştiren de eyleme konu olan da aynı varlıktır. Örneğin Oljabek köp oylandı ‘Oljabek çok düşündü’, Janadan salınğan qobdiday kirpiş üy ‘Yeniden yapılmış kutu gibi küçük ev’. Bu örneklerde eylemi gerçekleştiren de düşünme işine konu olan da Oljabek adında biri. İkinci örnekte evin yapıldığı söylenmiş ancak evi kimin yaptığı söylenmemiş. Bu nedenle eylemin öznesi belirsiz kalmış, ev kendi kendine yapılmış gibi bir anlam ortaya çıkmıştır.” (2007, s. 209).

Bu örnekler içinde zikredilen Janadan salınğan qobdiday kirpiş üy ‘yeniden yapılmış kutu gibi küçük ev’ örneğinden Oralbay'ın edilgen çatı için örnek teşkil edecek cümleyi dönüslü çatı bahsinde verdiği anlaşılmaktadır.

Yazar, bu tanımların ardından edilgen çatıya geçmektedir. “Edilgen çatı (ırqsız etis) iş hareketin öznesinin söylenmeden eyleme kendiliğinden gerçekleşmiş gibi anlam veren, geçişli fiilden geçişsiz fiil yapan çatı türüdür. Edilgen çatıda yüklem halinde bulunan özne, nesne şekline dönüşür ve nesne cümleden tamamen çıkar.” (2007, s. 210).

Oralbay, ettirgen çatıya dair şunları kaydetmektedir:

“Dilde geçişli fiili sadece ettirgen çatı yapar ancak geçişli fiil yapmak en verimli en sık kullanılan yöntemdir. Buna dilimizde ettirgen çatı yapan eklerin çokluğu da etki eder. Ettirgen çatı eki, iş ve hareketi konuşucunun başka birine yaptırması nedeniyle başka birinin iş ve hareketini bildiren geçişli fiil yapar. Örneğin onu getir ‘onu getir’, jumıstı jasat ‘iş yaptı’, üydi saldır ‘evi yaptı’, balanı oynat ‘çocuğu oynat’, salıqtı tölet

'vergiyi ödet', qımızdı işkiz 'kımızı içir', orındıqtı azayt 'sandalyeyi azalt', balanı quwant 'çocuğu sevindir', şaydı qaynat 'çayı kaynat'." (2007, s. 212).

Oralbay'ın verdiği örneklerden ettirgen ve oldurgan çatı ayrımını yapmadığı anlaşılmaktadır.

Yazar, işteş çatının (*ortağ etis*) iş hareketin birkaç özne tarafından ortak olarak yapıldığını bildiren çatı olduğunu belirtmiştir (2007, s. 213).

Görüldüğü gibi Oralbay da Baytursınulı'nın kaydettiği altı çatıyı, çatı bahsinde işlememiştir. Geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kategorisinin dışında bir kategori olarak ele almıştır. Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*), şiddetlenme çatısı (*öşinği etis*) yaptığını ifade ettiği -GIIA ve -İñqIrA eklerini ise *amaldıñ ötüw sıypatı* (kılınuş) kategorisinde ele almıştır (2007, s. 258-259).

Kazak Türkçesinin temel gramerlerinden birini kaleme alan Iskakov, çatı bahsine geçmeden önce diğer Kazak Türkçesi gramerleri gibi geçişli ve geçişsiz fiil kategorisini işler. Yazar, geçişli ve geçişsiz fiil meselesinde kısa bir girişten sonra şunları kaydeder:

"aş 'aç-', ayt 'söyle-', baq 'bak-', ber 'ver-', ek 'ek-', jaz 'yaz-', jay 'yay-', kiy 'giy-', er 'takip et-', sep 'serp-', sız 'çiz-', tap 'bul-', ter 'der-', üz 'kopar-', üy 'yiğ-', şeş 'çöz-', ıs 'sürt-', il 'as-', iş 'iç-', ayda 'yölendir-', apar 'götür-', aket 'götür-', bolja 'yorumla-', bürke 'ört-', ege 'eğele-', ele 'ele-', jalğa 'bağla-', jama 'yama-', jasır 'gizle-', jumsa 'harca-', iyger 'uygula-', küre 'küre-', qama 'sar-', quwır 'kavur-', mata 'sağlamlaştır-', müji 'kemir-', sapır 'karıştır-', teje 'durdur-', tes 'del-', tuşa 'köstek vur-' tüze 'düzelt-' fiillerini ele alırsak bunların hepsi de kullanımda kimi, neyi sorularına cevap veren belirtme hali eki almış sözcüğe bağlanır. Genel olarak konuşma dilindeki sözcüğü yani belirtili nesneyi gerektiren anlamsal özelliğe sahip fiiller geçişli fiiller olarak adlandırılmaktadır.

Fiillerin içinde kimi, neyi sorularına cevap beklemeden belirtme halindeki sözcüğe bağlanmadan kullanılan fiiller de çoktur. Örneğin aw 'ağ-', bar 'git-', buq 'eğil-', jat 'yat-', jet 'var-', juq- 'bulaş-', jür 'yürü-', kel 'gel-', kön 'inan-', kül 'gül-', kir 'gir-', qal 'kal-', qaş 'kaç-', nan 'inan-', oz 'ileri çık-', ös- 'büyü-', pis 'piş-', sal 'yerleştir-', tiy- 'dokun-', tol 'dol-', toñ 'don-', töz- 'dayan-', tur 'kalk-', tüs- 'in-', uş 'uç-', şıq 'çık-', ıq- 'kork-', is 'şiş-', aynı 'sözünden cay-', ayıq 'parla-', aqsa- 'aksa-', beki 'sığın-', bulqın 'silkin-', degdi 'kuru-', esir- 'büyüklen-', elti 'kendinden geç-', jarıs 'yarış-', jügir 'koş-', zerik- 'usan-', küres 'güreş-', qajı- 'usan-', quwan 'sevin-', qulşın- 'heveslen-', otır- 'otur-', ökin 'pişman ol-', sergi- 'canlan-', umtil- 'atıl-', üde 'art-', arpalıs- 'çarpış-' vb. Bu şekilde belirtme hâli eki almış sözcüğe 'belirtili nesneye' bağlanmayan fiiller geçişsiz fiiller olarak adlandırılır." (1991, s. 279).

Iskakov, geçişli ve geçişsiz fiil bahsini tamamladıktan sonra çatı konusunu işler. Yazar, "Fiillerden fiil türeten, kendilerine özgü şekil bilgisel ve söz dizimsel vasıfları farklı olan çeşitli ekler sistemi alışlagelmiş şekilde çatı veya çatı kategorisi olarak adlandırılır." (1991, s. 281) dedikten sonra çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: "Çatı kategorisi eylemin özne ve nesne ile ilişkisini ve bunun tam tersi olarak özne ve nesnenin eylemle ilişkisini bildiren sistemdir." (1991, s. 283). Iskakov, etken çatı (*negizgi etis*), işteş çatı (*ortağ etis*), ettirgen

çatı (özgelik etis), edilgen çatı (ırıqsız etis), dönüşlü çatı (özdik etis) olmak üzere beş çatıdan bahseder.

Yazar, etken çatının özel bir göstergesi olmadığını, bütün gövde, türemiş ve birleşik fiillerin köklerinin bu çatıya dâhil olduğunu ifade ederek bu çatıyı şu şekilde tanımlamıştır: “Etken çatı başka fiil çatılarına kök olan, onların çeşitlerinin, anlamlarının, işlevlerinin karşılaştırarak açıklanmasına sebep olan çatıdır.” (1991, s. 283). Görüldüğü gibi Iskakov, Baytursınulı tarafından işlenmeyen etken çatıyı da bu kategoriye dâhil etmiştir.

Yazar işteş çatıyı “İşteş çatı (ortağ etis): -s (-ıs, -is) eki aracılığıyla etken çatı yapısından (fiil kök ve gövdesinden) yapılır. Bu ek fiile, işi en az iki ya da daha fazla öznenin birlikte gerçekleştirdiğini bildiren anlam yükler.” (1991, s. 283-284) şeklinde açıklamıştır.

Iskakov, ettirgen çatıya (özgelik etis) dair şunları kaydeder: “-t, -tır (-tir, -dır, -dir); -qız (-kiz, -ğız, -giz) ekleri aracılığıyla ve bu eklerin üst üste eklenmesi ile fiil kök ve gövdelerinden yapılır. Bu ekler, fiil kökünün anlamına işi başka bir insanın (öznenin) yaptığını bildiren anlam yükler.” (1991, s. 284)

Yazarın ele aldığı bir diğer çatı edilgen çatıdır. Iskakov’un eserinde edilgen çatıya dair şunlar kaydedilmiştir.

“Edilgen çatı (ırıqsız etis): -ıl (-il, -l) eki aracılığıyla veya fiil kök veya gövdesinde l sesi var ise -ın (-in, -n) eki aracılığıyla yapılır. Bu ek, fiil kökünün anlamına işin kendi kendine yapıldığı gibi bir anlam ekler ancak bu şekilden işi kimin yaptığı yani öznesi görülmez. Özne, çoğunlukla mantıksal özne olarak işlev görür. Örneğin qoy qamaldı ‘koyun kapatıldı’, üy jıynaldı ‘ev toplandı’, jip üzildi ‘ip koptu’, tüyin şeşildi ‘düğüm çözüldü’, kir juwıldı ‘kir yıkandı’, qora tazalandı ‘ağıl temizlendi’, iyne sabaqtaldı ‘iğneye ip geçirildi’, qar küreldi ‘kar kürendi’, kiyim ilindi ‘elbise asıldı’, qora tazartıldı ‘ağıl temizletildi’, uy maylandı ‘inek şişmanladı’, xabar alındı ‘haber alındı’ vb.” (1991, s. 284).

Iskakov’un verdiği jip üzildi ‘ip koptu’ ve uy maylandı ‘inek şişmanladı’ örnekleri esasen oluş bildiren fiillerdir. Bu örneklerden yazarın oluş bildiren fiiller ile edilgen çatılı fiilleri ayırmadığı görülmektedir.

Yazar çatı kategorisinin son ögesi olarak dönüşlü çatıyı işler: “Dönüşlü çatı (özdik etis): -n (-in, -n) ekinin fiil kök ve gövdesine eklenmesiyle yapılır. Bu ek fiil köküne eylemin neticesinin onu yapan özneye ulaştığını bildiren bir anlam yükler. Örneğin: tara-n ‘taran-’, juw-ın ‘yikan-’, ora-n ‘dolan-’, kiy-in ‘giyin-’, kör-in ‘görün-’, sura-n ‘rica et-’, oyla-n ‘düşün-’ vb.” (1991, s. 285)

Iskakov, Baytursınulı tarafından verilen oldurgan çatı (özgelik etis), işteş-oldurgan çatı (şağıs etis), tekrarlama çatısı (dürkindi etis) ve şiddetlenme çatısını (öşinği etis) çatı kategorisinde işlememiştir. Baytursınulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan özgelik etis terimini ettirgen çatı için kullanan yazar Baytursınulı’nın tekrarlama çatısı (dürkindi etis), şiddetlenme çatısı (öşinği etis) kategorilerinde ele aldığı -GIIA ve -InqIrA eklerini ise amaldın ötüw sıypatı (kılınış) kategorisinde ele almıştır (1991, s. 289).

Bir bilim heyeti tarafından hazırlanan Qazirgi Qazaq Tili Oquw Quralı isimli eserde çatı kategorisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Diğer Kazak gramerlerinde olduğu

gibi önce geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi işlenmiş ardından çatı kategorisine geçilmiştir.

Yazarlar, geçişlilik ve geçişsizlik kategorisine dair şunları kaydederler:

“Tüm fiilleri kapsayan geçişlilik ve geçişsizlik anlamı hem söz varlığı ile hem de dil bilgisi ile alakalı bir kategori olarak Türkolojide incelenmesi bakımından çok da üzerinde durulmamış bir meseledir. Fiilin geçişli fiil, geçişsiz fiil olarak ayrıldığı önceden beri söylenegedir. Bunlar fiilin geçişsizlik ve geçişlilik kategorisi olarak ele alınmamıştır. Kategori olarak geçişsiz ve geçişli fiiller özel bir araştırmanın konusu olmamıştır. Bu nedenle de önceki Türkologlar çalışmalarında fiillerin geçişsizlik ve geçişlilik anlamlarını asla ifade etmemişlerdir. Daha sonraki Türk dilleri gramerlerinin yazarlarının çalışmalarında fiillerin geçişli ve geçişsiz fiil türleri ele alınmış ancak bu kategori fiillerin ayrı bir kategorisi olarak değerlendirilmemiştir. Onlar fiilin geçişsizlik ve geçişlilik anlamını çatı kategorisi içinde dile getirmişlerdir. Bugün bir grup âlimler ve Türkologlar fiillerin geçişsizlik ve geçişlilik kategorisini çatı kategorisinden ayırarak onun ayrı bir kategori olduğunu göstermişlerdir. Bu gruptaki âlimler fiilin geçişsizlik ve geçişliliğini ayrı kategori olarak tanımış, bunun çatı kategorisi ile ilişkisinin varlığına; geçişsizlik ve geçişliliğe çatı eklerinin etkisinin olduğuna inanmışlardır. Böylece çatı göstergesinin fiilin geçişsizlik ve geçişliliğini yaptığını göstermişlerdir. İkinci gruptaki âlimler fiilin geçişsizlik ve geçişlilik anlamını ayrı olarak değerlendirmekle birlikte onu bir kategori olarak saymazlar.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 317-318).

Yazarlar bu açıklamanın ardından geçişlilik ve geçişsizlik ile ilgili şu önemli bilgileri kaydetmişlerdir:

“Geçişsiz ve geçişli fiilleri tanımada bilimsel çalışmalarda söylenen, eylemin özneye veya nesneye yönelmesi ile alakalı yapılan açıklamalar yetersizdir. Bu nedenle onların birbiri ile farklarını açıklamak gerekir. Bunlar:

1. Geçişsiz fiillerde hareketi özne yapar. O hareketi yapan, eylemi gerçekleştiren öznenin başkası olmaz. Oysa geçişli fiilde hareketi başka bir kişi yapar. Yani geçişli fiilde eylemi yapan nesne, bir varlık olur.
2. Geçişsiz fiil sadece nesne ile alakalı hareketi bildirdiği için bu fiildeki hareket sadece bir varlık ile alakalı olur. Oysa geçişli fiiller öznenin nesne üzerinde gerçekleştirdiği eylemi bildirir. Bu nedenle de o en az iki varlık ile ilgili bir eylem olur. Bu varlıklardan ilki özne, ikincisi ise nesnedir. Geçişli fiil için cümlede öznenin söylenmesinden dolayı eylemin üzerinde gerçekleştiği veya hareketi gerçekleştiren nesnenin söylenmesi de çok önemlidir.
3. Geçişsiz fiillerin sadece özne ile alakalı fiiller olmasına karşılık geçişli fiiller eylemin belli bir nesne üzerinde gerçekleşmesini gerektiren nesnel fiillerdir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 320-321).

Bu bilgilerin ardından çatı kategorisine geçilmiştir. Yazarlar çatı kategorisine dair şu genel bilgileri vermişlerdir:

“Çatı kategorisi dilin gramer sisteminde önemli bir yer tutan fiil, iş ve hareket ile özne ve nesne arasındaki tüm ilişkileri bildiren, belirli ekler sistemi aracılığıyla yapılan, fiilin söz varlığı ve gramer kategorilerinden biridir. Çatı kategorisi özne ile nesnenin ilişkili olmasından yani özne ve nesne öğelerinin cümledeki ilişkisinden ortaya çıkan bir kategoridir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 323).

Yazarlar, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığı üzerine genel görüşleri ifade ettikten sonra konu hakkında şu ifadelere yer vermişlerdir:

“Fiil kök veya gövdesine çatı ekleri eklendiği zaman fiilin kök veya gövdesinin genel gramer anlamı değişmez. Sadece kök veya gövdedeki geçişsizlik geçişlilik anlamı değişir. Çatı ekleri sadece geçişsiz fiili geçişli fiile; geçişli fiili geçişsiz fiile dönüştürme vazifesini yerine getirirler. Öyleyse o (çatı ekleri) yapım eklerine dâhil değildir. Bu ekler sözcüğü çeşitlendiren ekler grubuna girer.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 325).

Yazarlar gramerlerdeki etken çatı meselesi hakkındaki görüşleri ifade ettikten sonra etken çatının bir çatı türü olarak gösterilmesinin gereksiz olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle dönüşlü çatı (özdik etis), ettirgen çatı (özgelik etis), işteş çatı (ortağ etis) ve edilgen çatı (ırışsız etis) olmak üzere dört çatı türünden bahsederler (Orazbayeva vd., 2005, s. 326).

Eserde ilk olarak dönüşlü çatı açıklanmıştır. Dönüşlü çatıya dair şunlar kaydedilmiştir:

“Dönüşlü çatı (özdik etis): Dönüşlü çatıda öznenin hareketi başka bir nesneyi değil doğrudan özneyi etkiler. Yani özne kendi kendine nesne olur ve yüklem olan fiil dönüşlü çatı formatındadır. Dönüşlü fiilin yüklem olduğu cümlelerin öznesinde hem işi yapan hem de işten etkilenen varlığın manası saklı olduğundan bu cümlede belirtili nesne olmaz.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 326).

Yazarlar, dönüşlü çatının ardından edilgen çatıyı şu şekilde ele almışlardır:

“Edilgen çatı (ırışsız etis): Edilgen çatıda işi gerçekleştiren doğrudan söylenmez. Bu çatı, iş ile bağlantılı olan varlığın eylemi gerçekleştiremediğini gösteren çatı türüdür. Edilgen çatı sadece geçişli fiillerden –ıl, –il, –l eki (fiil tabanında ‘l’ sesi varsa –ın, –in, –n) aracılığıyla yapılır. Eyleme, iş ve hareketin kendiliğinden gerçekleşmesi anlamını yükler. Eylemin, iş ve hareketin nesnesi onun dil bilimsel öznesi olma vazifesini yerine getirir. Edilgen çatı eki eklenen geçişli fiiller geçişsiz fiile dönüşür. (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Baytursınulı’nın yaptığı gibi ettirgen ve oldurgan çatı ayrımı yapmayan yazarlar özgelik etis terimi ile karşıladıkları ettirgen çatıyı şu şekilde izah etmişlerdir:

“Ettirgen çatı (özgelik etis): Ettirgen çatı için Kazak dili gramerlerinde ‘işin başka biri aracılığıyla yapıldığını gösteren çatı türü ettirgen çatıdır’ şeklinde tanımlama yapılır. Bu söylenenden, yani işin başka biri aracılığıyla yapılmasından hareketle, onu gerçekleştiren bir öznenin var olduğunu, bu öznenin asıl özne olduğunu söylemeden geçmek olmaz. Çünkü ettirgen çatı eylemin, iş ve hareketin doğrudan özne tarafından değil ikinci bir özne tarafından gerçekleştirildiğini, yapıldığını bildirir. Fiile –dır, –dir, –

tır, -tir, -qız, -kiz, -gız, -giz eklerinden birinin eklenmesi ile oluşan geçişli fiil kategorisidir. Yani ettirgen çatıda eylemi, iş ve hareketi gerçekleştiren özne bir değil ikidir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Yazarlar tarafından ele alınan son çatı kategorisi işteş çatıdır. Eserde işteş çatıya dair şunlar kaydedilmiştir:

“İşteş Çatı (ortağ etis): İşteş çatı geçişli ve geçişsiz fiillere –ıs, -is, -s hususi eklerinin eklenmesi aracılığıyla yapılır. Eylemin, iş ve hareketin bir değil birkaç özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. Başka çatı türlerinden işteş çatı yapan ekin farkı fiilin geçişsizliği veya geçişliliğinden bağımsız olarak bazı işteş çatı yapısındaki fiillerin fiil isimlerini bildirmeye meyilli olmasıdır. Bu durumdan hareketle eki alan fiilin varlık kavramını bildirerek isme dönüştüğü zamanlar da vardır. Arğan tart-ıs-tı ‘halat çekiştir’, tartıs bastaldı ‘mücadele başladı’.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Yazarlar tartış örneğindeki ekin işteşlik ekine benzediğini ancak başka bir ek olduğunu da belirtmişlerdir.

Bu eserde Baytursınulı tarafından işlenen oldurgan çatı (özgelik etis), işteş-oldurgan çatı (şağıs etis), tekrarlama çatısı (dürkindi etis) ve şiddetlenme çatısı (ösinği etis) çatı kategorisinde işlenmemiştir. Baytursınulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan özgelik etis terimi ettirgen çatı için kullanılmış, geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi, çatı kategorisinden önce işlenmiştir.

Erbol Janpeyisov’un editörlüğünde hazırlanan *Qazaq Grammatikası* ‘Kazak Grameri’ isimli eserde de diğer gramerlerde olduğu gibi geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden önce işlenmiştir. Eserde geçişliliğin ve geçişsizliğin nesne ile alakalı olduğu örneklerle anlatıldıktan sonra çatı kategorisine geçilmiş ve çatı şu şekilde tanımlanmıştır: “Çatı kategorisi fiilin özel kategorilerinden biridir. Genel olarak çatı, eylemin, iş ve hareketin özne ve nesne arasındaki (anlam bilimi ve söz dizimi açısından) çeşitli ilişkileri bildiren, belirli ekler sistemi aracılığıyla yapılan fiil kategorisi olarak tanımlanır.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 507).

Bu cümlelerin ardından yazarlar, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığını tartışarak şu sonuca varmışlardır: “Böylece çatı ekleri söz türeten ekler değildir. Yukarıda gösterilen özellikleri (ve söz yapımının aksine bütün fiil kök ve gövdelerine eklenebilme imkânı) sayesinde esasen fiilin sözlüksel ve dil bilgisel kategorisi olarak değerlendirilir.” (Janpeyisov vd., 2002: 508).

Yazarlar Kazak dilindeki çatıların etken çatı (negizgi etis), dönüşlü çatı (özdik etis), edilgen çatı (ırıqsız etis) ettirgen çatı (özgelik etis) ve işteş çatı (ortağ etis) olmak üzere beşe bölündüğünü ifade ederler (Janpeyisov vd., 2002, s. 508).

Eserde öncelikle etken çatı, bir çatı türü olarak kaydedilse de bu kategorinin çatı kategorisinde işlenmemesi gerektiği vurgulanmış, konu ile ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Etken çatı olarak adlandırılan çatı türünün, fiil tabanı kavramından, ister kök, ister gövde isterse birleşik fiil olsun ne anlamsal açıdan ne şekil açısından ne söz dizimi vazifesi açısından ne de başka kelimelerle ilişkisi açısından herhangi bir farkı vardır. Bu birincisi. İkinci olarak dil bilgisine de söz varlığına da esas teşkil eden şekil, yani etken

çatı olarak adlandırılan çatı, aslında fiil tabanı olarak adlandırılan biçimdir ve bu kategorinin bir türü olamaz. Sadece bu kategorinin türlerine temel olabilir. Bu nedenle etken çatı diye bir çatı türü yoktur.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 508).

Yazarların ele aldığı ilk çatı dönüşlü çatıdır. Konuyla ilgili olarak şunları kaydetmişlerdir:

“Dönüşlü Çatı (özdek etis): Dönüşlü çatı eylemin, iş ve hareketin gerçekleştiricisine tekrar dönmesi ile olur. Geçişli fiile –ın, –in, –n eklerinin eklenmesi ile yapılır: kiy – kiy-in-di ‘giyindi’ kör – (därigerge) kör-in-di ‘(doktora) göründü’, şeş – şeşindi ‘soyundu’, tara – tara-n-dı ‘tarandı’, sura – sura-n-dı ‘kendi kendine sordu, rica etti’ sürt – sürt-in-di ‘kurulandı’. Bu çatıda özne, nesne olarak da görev yapar.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 509).

Eserde bahsedilen ikinci çatı türü edilgen çatıdır. Bu çatı şu şekilde izah edilmiştir:

“Edilgen çatı (ırıqsız etis): Edilgen çatıda iş ve hareket kendi kendine olur. Eylemin ya da iş ve hareketin nesnesi eylemin dil bilgisel öznesi olur. Yalnızca geçişli fiillerden –ıl, –il, –l ekleri; tabanda l sesi varsa –ın, –in, –n ekleri aracılığıyla yapılan çatı türü edilgen çatıdır. Örneğin: kitap oqı-l-dı ‘kitap okundu’, üy tazala-n-dı ‘ev temizlendi’, astıq jıyna-l-dı ‘mahsul toplandı’, söz söyle-n-di ‘söz söylendi’, xat jaz-ıl-dı ‘mektup yazıldı’ vb.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 509).

Ettirgen çatı bahsinde Iskakov ve İsayev gibi yapan özne konusundan bahseden yazarlar bu konuya dair şunları kaydetmektedirler:

“Ettirgen çatı (özgelik etis): Eylemin, iş ve hareketin doğrudan öznenin kendisi aracılığıyla değil ikinci bir özne (bu ikinci özne eylemi, iş ve hareketi doğrudan gerçekleştiren, işi yapan öznedir. Agens ‘yapan özne’ olarak adlandırılır.) aracılığıyla yapıldığını, gerçekleştirildiğini bildirir. Geçişli fiilden (rastgele bir fiilden değil) belirli ekler aracılığıyla yapılan çatı türüdür. Yani, ettirgen çatıda eylemi, hareketi gerçekleştiren özne bir değil ikidir. Biri iş ve hareketi, eylemi yaptıran. Bu, cümlede dil bilgisel özne görevi görür. Yani bu hem mantıksal özne hem de dil bilgisel özne olur. İkincisi iş ve hareketi doğrudan yapan öznedir.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 510).

Yazarlar ettirgen çatının yalnızca geçişli fiillerden yapıldığını ifade ettikten sonra geçişsiz fiillere bu ekler eklenince neler olacağını şu şekilde anlatmışlardır:

“Oysa geçişsiz fiile ettirgen çatı eki eklendiğinde: 1) Eylemin, iş ve hareketin sahibi, gerçekleştirci özne yeniden ortaya çıkar. Eylemi, işi ve hareketi doğrudan kendisi gerçekleştirir. 2) Geçişsiz fiil geçişli fiile döner. 3) Geçişsiz fiildeki dil bilgisel özne geçişli fiilin belirtili nesnesine döner. 4) İkinci özne yani yapan özne iş ve hareketi yapan özne olmaz. Örneğin bala şamdı söndürdü ‘çocuk mumu söndürdü’ denildiğinde söndürmek eyleminin öznesi de doğrudan bu işi yapan da sadece bir kişi: bala ‘çocuk’. Ancak bu fiilin kök biçimindeki öznesi şam ‘mum’ da burada belirtili nesneye dönüşür: şamdı söndürdü ‘mumu söndürdü’ ama mum kendi kendine sönmeyi. Böylece ettirgen çatı ekleri geçişsiz fiile eklendiğinde geçişsiz fiilden doğrudan ettirgen fiil türetmez. Sadece geçişsiz fiili geçişli yapar.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 510).

Bu cümlelerden her ne kadar Baytursinov gibi farklı bir kategoride işemeseler de yazarların oldurgan çatı ile ettirgen çatıyı birbirlerinden ayırdıkları anlaşılmaktadır.

Eserde son olarak ele alınan çatı işteş çatıdır (*ortağ etis*). “İşteş çatı eylemin, iş ve hareketin bir değil birkaç özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. –ıs, –is, –s eki ile yapılır.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 511).

Görüldüğü üzere bu çalışmada Ahmet Baytursinulı tarafından ele alınan oldurgan çatı (*özgelik etis*), işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*), tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösirñki etis*) çatı kategorisinde işlenmemiştir. Ancak her ne kadar adı verilmesine de geçişsiz fiiller üzerine gelen, yazarların deyimiyle, ettirgen çatı eklerinin her zaman ettirgenlik yapmadığı, bazen sadece geçişsiz fiilleri geçişli hale dönüştüren ekler olduğu belirtilmiş ve bu cümlelerle oldurgan çatıya gönderme yapılmıştır.

SONUÇ

Kazak Türkçesinin ilk gramerini kaleme alan Ahmet Baytursinulı çatı bahsinde ikisi kılınışla alakalı olan toplam on adet çatıdan bahsetmiştir. Baytursinulı'nın tanımlarından da anlaşıldığı gibi yazar, çatıyı fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi kapsamında ele almıştır.

Baytursinulı, geçişli ve geçişsiz çatıları da çatı bahsinde ele almıştır. Ancak çağdaş Kazak gramerleri bu çizginin dışına çıkarak fiilin geçişliliğini ve geçişsizliğini ayrı bir kategori olarak ele almıştır.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri Ahmet Baytursinulı tarafından kullanılan terimleri kullanmaya devam etmektedir. Ancak Baytursinulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan *özgelik etis* terimi çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde ettirgen çatı için kullanılmaktadır.

Baytursinulı'nın çatı tasnifinde oldurgan çatı ve ettirgen çatı iki farklı kategoridir. Ancak çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde bu ayrım yoktur. Eserlerde oldurgan ve ettirgen çatı *özgelik etis* başlığı altında birlikte işlenmiştir. Öte yandan İsayev'in gramerinde ve Janpeyisov editörlüğünde hazırlanan eserde oldurgan çatıya gönderme vardır.

Çağdaş Kazak gramerlerinde çatı bahsinde tartışmalı konular bulunmaktadır. Bunlardan ilki etken çatı (*negizgi etis*) konusudur. Bu çatı Ahmet Baytursinulı tarafından işlenmemiştir. İncelenen çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde de sadece Isakov'un hazırladığı eserde bu çatının varlığından bahsedilir. Diğer eserlerde etken çatının bir çatı kategorisi olmadığı belirtilmiştir.

Diğer bir tartışmalı mesele, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığı meselesidir. Ahmet Baytursinulı bu konuyla ilgili bir görüş beyan etmez. İncelenen gramerlerde ise yalnızca Nurjamal Oralbay bu ekleri yapım eki olarak kabul etmektedir. Isakov, konu ile ilgili fikir beyan etmezken diğer yazarlar bu eklerin yapım eki olmadığını ifade etmişlerdir.

Eserlerde dikkat çeken bir diğer husus yapan özne/ yaptırان özne bahsidir. Baytursinulı her ne kadar bu terimi kullanmasa da ettirgen çatıyı tanımlarken kullandığı “İşi birisi aracılığıyla yapmaya ettirgen çatı deriz.” cümlesinden, onun da yapan öznenin ve yaptırان öznenin varlığını kabul ettiğini söylemek mümkündür.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde ise İsayev, Orazbayeva vd., ve Janpeyisov vd., yapan ve yaptırın özne konusundan bahsetmektedirler.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde dikkat çeken bir hususa da edilgen çatı bahsinde rastlanmaktadır. Bu gramerlerde edilgen çatı tanımlanırken genellikle eylemin *kendi kendinel kendiliğinden* olduğuna dikkat çekilir. Eklerin işlev değişikliğinden kaynaklanan bu meseleye Baytursınulı değinmemiştir. Bu durum esasen *-(I)l* veya *-(I)n* ekinin, bağlama göre, kılış tabanlı fiilleri oluş tabanlı fiillere de dönüştürmesi ile alakalıdır. Delice, bu durum için oluşlama terimini kullanmaktadır (2008, s. 80-81). Kazak Türkçesi gramerlerinde görülen bu durum, Türkiye Türkçesi gramerlerinde *-(I)l*, *-(I)n* eklerinin, bağlama göre, dönüşlü veya edilgen çatılı fiiller oluşturduğu için kullanılan ikili çatı terimi konusuna benzemektedir⁴.

Baytursınulı tarafından işlenen oldurgan çatı (*özgelik etis*), işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*), tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösinği etis*) çağdaş Kazak gramerlerinde çatı bahsinde işlenmeyen meselelerdir. *Özgelik etis* terimini ettirgen çatı için kullanan çağdaş Kazak gramercileri Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) eki olarak gösterdiği *-GIIA* ve şiddetlenme çatısı (*ösinği etis*) eki olarak gösterdiği *-InqIrA* eklerini kılınış kategorisinde işlemişlerdir. Çünkü çağdaş Kazak Türkçesi gramercileri bu ekleri çatı eki olarak kabul etmezler. Burada bir fikir ayrılığı görülmektedir. Zira yukarıdaki eklerin çatı eki olmadığını belirtmek gerekir.

Ahmet Baytursınulı tarafından kaleme alınan *Til Qural* Kazak Türkçesi gramerciliği için bir ilktir ve Baytursınulı'nın dediği gibi Kazaklar için de yabancıdır. Ancak Baytursınulı bu eseri ile çok büyük bir işe imza atmış ve Kazak Türkçesinin gramer çerçevesini çizmiştir. Baytursınulı'nın bu eseri çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerine kaynaklık etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Ahmet Baytursınulı was born in 1872 in Saritübek village of Qostanay province (in the village number 5 of Tosın sub-district of Torğay district). He is one of the most important names of Kazakh literature, Kazakh political life, Kazakh press, Kazakh Turcology, and Kazakh literature. Baytursınulı, was interested in education, literature, and language throughout his life, producing many scientific publications on these fields. For this reason, he is known due to his scientist identity rather than his literary identity. During the Soviet Union, Ahmet Baytursınulı, who was constantly monitored, and he was imprisoned many times, and eventually executed in 1937. His innocence was decided by the Supreme Court of the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1988, 51 years after his death.

Ahmet Baytursınulı has a total of sixteen books. Among these, there are books about literary theory, grammar, folk literature, and education. Apart from these books, Baytursınulı wrote many articles. Many of these articles were published in the Qazaq Newspaper, which has an important significance to the Kazakh people. The author also

⁴ Türkiye Türkçesi çalışmalarında görülen ikili çatı meselesi ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, E. (2001). Türkiye Türkçesinde ikili çatı sorunu ve bunun öğretimi ile ilgili meseleler. *TDAY Belleten-44*, 251-289.

translated important works. He adapted the Arabic alphabet to the orthography of Kazakh, compiled Kazakh literature in a tidy book, wrote class-books for students, and prepared some of these books for teachers. Baytursınulı's works were published many times in different cities.

Til Qural has an important place among these works. This work is the first grammar of Kazakh. *Til Qural* is a grammar book consisting of three books written by Ahmet Baytursınulı. Baytursınulı was the first to write the grammar of Kazakh, dedicating the three books discuss different subjects. The first volume of the work is called *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Grammar Book, Morphology of Kazakh Language, First Yearbook'. The topics covered in this book are as follows: Difference between utterance and sentence, difference between sentence and word, difference between words and syllables, classification of language sounds, vowels, consonants, semi-vowels, suffixes, spelling rules, words in terms of structure, and word types. The second volume of the work is called *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Grammar Book, Morphology of Kazakh Language, Second Yearbook'. The subjects covered in the work are as follows: Noun, possessive suffixes, case suffixes, nouns derived from nouns, affixation system of Kazakh, ways of adding relative, and possessive suffixes to different types of words, voice, voice types, declarative and designing modalities, conjugation of these modals according to persons, participles, words derived from verbs, adverbs, prepositions, and exclamation. The third volume of the work is called *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Grammar Book, Sentence System and Types'. The topics covered in the work are as follows: Definition of sentence, sentence elements, subject, predicate, plural subject, predicates formed from verb phrases, types of sentences, object, indirect object, adverb complement, simple and compound sentences, intermediate words, exclamations, necessary information to find the elements of the sentence, abbreviation in sentences, and punctuation marks.

In *Til Qural*, is the first grammar book of Kazakh, in which has been discussed the voice issue. Ahmet Baytursınulı coined the word of *etis* and used for the word of voice and is also used in today's grammars. As in Turkish grammars, Ahmet Baytursınulı mentions ten kinds of voices without making any distinctions and definitions according to the subject or object. These voices are the transitive, intransitive, reciprocal voice, reflexive, ergative, causative voice, passive voice, reciprocal-ergative voice, recurrence voice, and intensification voice.

In contemporary Kazakh grammars, the subject of voice in verb is handled in detail. In these grammars, transitivity and intransitiveness categories are handled as a separate category. In the talk of the voice, it is generally mentioned about reflexive, collaborative, causative and passive voices. In this study are compared, the voice issue in *Til Qural* and the voice issue in contemporary Kazakh grammars.

It is possible to find transitive, intransitive, passive, active, active, and reflexive structures in these grammars as well, which were studied by Baytursınulı. However, reciprocal-ergative voice, recurrence voice and intensification voice have not been found in contemporary Kazakh grammars.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Atabay, N., Özel, S., Kutluk, İ. (2005). *Sözcük türleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Avezov, M. (2014). Axañnıñ elüw jıldıq toyı. *Muxtar Avezov şıǵarmalarınñ elüw tomdıq toluq jıynaǵı 2-tom* içinde (s. 63-71). Almatı: Jibek Jolu Yayınevi.
- Balci, O. (2005). Kazak Türkçesinde fiil kılınışını belirleyen ekler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 39. 15-31.
- Banguoǵlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baytursınulı, A. (2005). Til qural. A. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – III* içinde (s. 29-70). Almatı: Alaş Yay.
- Bilgegil, K. (2009). *Türkçe dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöǵüt Yayınları.
- Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoǵlu ve eserleri. *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, 10-16.
- Delice, İ. (2008). *Sözcük türleri*. Sivas: Asitan Kitap.
- Ediskun, H. (1999). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (2005). *Türkçe dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*, İstanbul: Fen Fakültesi Basımevi.
- Iskakov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq tili morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İsayev, S. M. (2007). *Qazirgi Qazaq tili*. Almatı: Öner.
- İsimakova, A. (2003). Axmet Baytursınulı – qoǵam qayratkeri, aqın, Qazaq til bilimi men ädebiyettanuwınıñ reformatorı. A. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – I* içinde (s. 5-36). Almatı: Alaş Yay.
- Janpeyisov, E., Husayın, K., Júnisbek, Ä., Oralbayeva, N. İsayev, S., Ayǵabilulı, A. (...) Wäliyev, N. (2002). *Qazaq grammatikası*. Astana: Qazaq Respublikası Mädeniyet, Aqparat jäne Kelisim Ministrliǵı.
- Kara, F. (2016). Oldurganlık ve ettirgenlik çatı eklerinin işlevleri. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 5/3, 1204-1215.
- Karpuz, H. Ö. (2007). Türkiye Türkçesindeki eylem çatılarının yeniden yapılandırılması ve yeni terim önerileri. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu bildirileri* içinde (s. 651-655).
- Koç, K., İşina, A., Korganbekov, B. (2007). *Kazak edebiyatı 2*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Korkmaz, Z. (1996). Türkiye Türkçesinde fiil çatısı üzerine görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1996, 159-165.
- Oralbay, N. (2007). *Qazirgi Qazaq tiliniñ morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjuw-Marjan Poligrafiya Firması.
- Orazbayeva, F. Ş., Saǵıdolda, G., Qasım, B., Qobılanova, A., Esenova, Q., İsabekova, U. (...) Köpbayeva, J. (2005). *Qazirgi Qazaq tili okuw quralı*. Almatı: Prints.
- Sızdıq, R. (2005). Ahmet Baytursınulı ömiri men qızmeti tuwralı. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – III* içinde (s. 12-26). Almatı: Alaş Yay.
- Sızdıkova, R. (1990). *Ahmet Baytursınov*. Almatı: Qazaq SSR Bilim Qoǵamı.
- Sızdıkova, R. (Ed.). (2001). *Ullıtın ulı ustazı*. Almatı: Ortalıq Ğılımiy Kitapxana.
- Tamir, F. (1998). *Kazak Türklerinin edebiyatı*. *Türk Dünyası El Kitabı C. 4* içinde (s. 423-451). Ankara: TKAE Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yılmaz, E. (2001). Türkiye Türkçesinde ikili çatı sorunu ve bunun öğretimi ile ilgili meseleler. *TDAY Belleten-44*, 251-289.
- Yücel, B. (2011). Çağdaş Türkiye Türkçesinde fiil çatıları. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.